

СУТНІСТЬ ПРИНЦИПУ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВА. ЧАСОВИЙ АСПЕКТ

Гуйван П. Д.,
*заслужений юрист України,
кандидат юридичних наук,
докторант
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Статтю присвячено питанням ефективності правозастосування як критерію цінності правової норми. Приділено увагу проблематиці визначеності реалізації норм права у часовому аспекті. Установлено, що своєчасне судочинство забезпечує ефективність права, тоді як невинуватене затягування процесу зводиться нанівець навіть застосування самої справедливої норми права. Проаналізовано доктринальні та практичні підходи до гарантій ефективності юридичних актів.

Статья посвящена вопросам эффективности правоприменения в качестве критерия ценности правовой нормы. Уделено внимание проблематике определенности реализации норм права во временном аспекте. Установлено, что своевременное судопроизводство обеспечивает эффективность права, тогда как неоправданное затягивание процесса сводит на нет даже применение самой справедливой нормы права. Проанализированы доктринальные и практические подходы к гарантиям эффективности юридических актов.

The work is devoted to the effectiveness of law enforcement as a criterion of the value of the legal norm. Attention is paid to the problem of the certainty of the implementation of the law in a temporal aspect. It is established that timely legal proceedings ensure the effectiveness of law, whereas an unjustified delay in the process nullifies even the application of the most fair rule of law. The doctrinal and practical approaches to the guarantees of effectiveness of legal acts are analyzed.

Ключові слова: цінність правової норми, ефективність правозастосування.

Постановка проблеми. Правовідносини створюють суб'єктам права конкретні соціальні можливості для задоволення певних потреб власними діями або діями інших суб'єктів. Вони є передбаченими гіпотезою юридичної норми ідеологічними суспільними відношеннями, які виражаються у взаємних юридичних правах і обов'язках суб'єктів права [1, с. 127]. При цьому матеріальне право, яке опосередковує ці відносини, має відповідати критеріям зрозумілості, очікуваності, визначеності та ефективності. Зміна ідеології призводить до необхідності впровадження в національну правову культуру нових ідеалів і цінностей, що зумовлюють реформування вітчизняного законодавства. За цих умов виникає потреба в розробленні сучасних методологічних підходів, які б дали змогу розглядати право одним із найважливіших елементів людського буття [2, с. 4]. Питання ефективності правових приписів є досить актуальним для України. Ефективність права (як суспільного явища) включає весь комплекс питань, починаючи від праворозуміння, правотворчості, функцій права і закінчуючи фактичною дією права та його прогнозуванням [3, с. 31]. У темпоральному вимірі важливими чинниками, що забезпечують належну ефективність правової норми, є її визначеність, передбачуваність та своєчасність. Адже до негативних соціальних наслідків може призвести як запізніле врегулювання законодавчими приписами суспільних відносин, які давно мають місце, так і передчасне закріплення у нормативних актах регуляторів відносин, які ще не набули актуальності. Важливо, щоб концепт права був спрямованим своїми сенсовими векторами в майбутнє. Для цього слід максимально обмежити зворотню дію правових норм у часі, гарантувати обізнаність спільноти зі змістом (застосовувати лише оприлюднені акти), забезпечити справедливе правозастосування. Ефективність права – це відповідність фактичних результатів утілення норми права згідно із задекларованою нею метою [4, с. 369].

Забезпечення інтересів і потреб людини є головним призначенням права, виміром його ефективності. Необхідність розвитку права реалізується на основі його взаємодії з усталеними в суспільстві духовними цінностями та ідеалами. А це можливо тільки за умови, якщо право відпові-

дає соціально-психологічним і культурно-історичним засадам суспільства [5, с. 48]. Суспільне життя регламентується шляхом видання правових актів і контролю за реалізацією. Основоположні правові принципи реалізуються в системі правотворення, але ефективність проявляється у правозастосовній діяльності. Принципи права відображають правові ідеї [6, с. 89]. Саме через належне застосування правових приписів ці правові ідеї набувають своєї реалізації. Так, поняття ефективності правових норм пов'язується з результативністю застосування. При цьому ефективність тісно пов'язана з критеріями та умовами такого правозастосування. Це відбувається як під час практичного здійснення регулятивних правовідносин, так і в межах охоронного відношення. При цьому значення останнього полягає в тому, що захист порушеного суб'єктивного матеріального права відбувається в межах нових відносин, які не існували до правопорушення. Тому тут особливо важливими чинниками є прогнозованість та передбачуваність охоронного реагування особи на порушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі була висловлена думка, що правове регулювання відносин, що склалися, приречене набувати ознак ефективності. Неефективне регулювання позбавлене сенсу: потрібно всіма способами намагатися і на рівні правотворчості, і на рівні правореалізації сприяти виробленню дієвих, ефективних механізмів правового впливу. Масштабні катастрофічні події минулого століття довели реальність шкоди, що завдається людині внаслідок тотального контролю з боку влади, спроби держави регулювати не тільки соціальну поведінку, а й внутрішнє, духовне життя людини. Завдану шкоду ілюструє те, що ефективність права може мати і антиправовий характер, і навіть суперечити головній меті самого права – реалізації принципів справедливості та гуманізму в суспільному житті [7, с. 40–41]. Свого часу Г. Гегель запровадив визначення «неправа» як категорії, протилежної праву. Під цим явищем він розумів волю владного суб'єкта, спрямовану на демонстрацію свавільної влади, яка значно дистанціюється від суспільної волі та права. Тому «неправо» формулювалося як видимість сутності, що визначає себе як самостійне явище [8, с. 88–89]. Так, питання ефективності права перекликаються з проблематикою якості законодавства в контексті його спрямованості на забезпечення ідей свободи, гуманності та справедливості, а також досягнення необхідного балансу між позитивним та моральним правом. У цьому виявляється якість права та її тісний зв'язок із ефективністю регулювання суспільних відносин. Результативність правового впливу визначається позитивними наслідками для розвитку конкретної особи та суспільства в цілому. Ефективність правового регулювання – це практичний бік вияву категорії «якість права». Реальне буття норма права отримує в процесі здійснення, взаємодії з конкретними суспільними відносинами. Поза практикою ефективність правової норми не виявляється [9, с. 22]. Отже, ефективність права та його реальних властивостей може розглядатися зовнішнім проявом якості права

Ефективність та дієвість правового регулювання є досить важливим показником належної та справедливої правової системи. Питання ефективності юридичного забезпечення тих чи інших соціально-правових відносин розглядали такі вчені, як В.А. Бачинін, Г.І. Дутка, М.І. Козюбра, В.В. Завальнюк, С.А. Жинкін, Л.І. Петражицький, Г.Д. Гриценко, Л. Фуллер, О.Ф. Скакун, В.С. Нерсисянц, В.М. Хропанюк, А.І. Хорошильцев та інші. Водночас цілісної концепції з цієї проблематики не напрацьовано. Крім того, в темпоральному аспекті питання ефективності законодавчих положень практично не досліджувалося.

Метою статті є вивчення сучасних концепцій про ефективність права з акцентуванням уваги на правозастосовній діяльності українських судів. Поняття ефективності нормативних приписів (як соціально-правового регулятора суспільного життя) оцінюється в контексті чіткості, несуперечливості, доступності та спрямованості в майбутнє, що забезпечує стабільність правового регулювання. Для більш ґрунтовного пізнання предмета дослідження аналізується правовий інструментарій, згідно з яким органи державної влади обмежуються у своїх діях заздалегідь установленими та оголошеними правилами, які дають можливість передбачити з великою точністю заходи, що будуть застосовані представниками влади в тій чи іншій ситуації, з урахуванням чого індивід може впевнено планувати свої дії.

Виклад основного матеріалу. Ознаками основоположних принципів права є втілення в них найважливіших цінностей, притаманних певній системі права, концентроване відображення результату розвитку права та визначення напрямів його подальшого розвитку, найбільш загальний характер, пріоритет перед нормами права, підвищена стійкість, самодостатній характер [10, с. 301]. Поняття «принцип» у перекладі з латинської мови означає «початок», «першооснова», «первинність». Традиційно принцип вважався підвалиною, фундаментом будь-якої соціальної системи (зокрема правової), його вимоги поширювалися на всі явища, що належали до цієї системи. Це своєрідна система координат, у межах якої розвивається право, і вектор, який визначає напрям його розвитку. Принципи права набули універсального значення, оформилися в галузі основних прав людини, одержали закріплення на міжнародному рівні [11, с. 221, 223]. Принцип – це вихідна засада, але, крім неї, поведінку особи регламентують і норми, і соціальні відносини, оскільки принципи набувають нормативного і правозастосовного змісту [12, с. 3]. Принцип ефективності права досить багатогранний. Він охоплює і належну якість законів та інших нормативних актів, і ефективно діючий механізм правового регулювання, і досконалість правозастосовної практики. Важливе місце в складі цього принципу займає

співвідношення юридичної ефективності із соціальною ефективністю права. Окремі дослідники включають соціальну цінність до поняття правової та інтерпретують її ефективність зі знаком плюс [13, 25–28]. Соціальна ефективність правового акту вимірюється тим, наскільки дієво він захищає інтереси конкретного індивіда, кожного прошарку та суспільства в цілому. Якщо дія норми не тільки не веде до досягнення поставленої соціальної мети, а віддаляє її досягнення, то правова норма є неефективною [14, с. 33]. Гармонізація, взаємна адаптація норм законодавства і психіки людини, її ідеалів, потреб і очікувань також слугує важливим фактором ефективності норм права [15, с. 267].

Як ми вже вказували, основним критерієм ефективності правової норми є дієвість її практичної реалізації правозастосовними органами, тому реальну ефективність визначають фактори, які перебувають у сфері правоздійснення. Сюди належить забезпеченість тих чи інших приписів матеріальними й організаційними ресурсами, відповідність норм суспільній думці, чітка робота правозастосовних органів тощо [16, с. 30–31]. Ефективність юридичного акту визначається його здатністю впливати на суспільні відносини у корисному для соціуму напрямі. Тобто ефективність права зумовлюється здійсненістю, яка характеризується загальновідомістю, зрозумілістю і непротиворіччю правових норм, системністю (хоча б безпроблемністю зв'язків матеріально-правових і процесуальних норм), відповідністю соціальних цілей норм і юридичних засобів досягнення, забезпеченістю права дієвою системою органів правосуддя та інших правоохоронних органів [17, с. 93]. У темпоральному сенсі ефективність права досягається за рахунок належного знання та володіння методикою правових процесів, що дозволяє очікувати належного правозастосування, прогнозувати результати його, а також майбутній стан правової системи, попередити негативні наслідки, зменшити можливі ризики [18, с. 145].

Отже, виходячи з розмежування сфер правотворчості і правозастосування, відбувається роздільна оцінка ефективності винесення та реалізації юридичного акту. Кожне правове розпорядження – це лише можливість, яка має реалізуватися певною мірою. Так, ефективність – це не особливість правового регулювання, а об'єктивна можливість, яка для свого перетворення в дійсність вимагає дотримання низки правил. У процесі правотворчості можна вести мову тільки про прогнозовану, потенційну ефективність. Під час здійснення відповідної норми проявляється її реальна ефективність. Вона може бути вищою за прогнозовану (при цьому на ефект, вироблений нормою, впливають обставини, дію яких законодавець не врахував або недооцінив). На практиці частіше дійсна ефективність правової норми нижче тієї, до якої прагнув правотворець [19, с. 58]. У практичній площині принцип ефективності права набув широкого втілення у практику Європейського суду з прав людини. Обстоюваний ЄСПЛ принцип ефективності права полягає у тому, що сторони у справі мають право надати суду зауваження, які вони вважають важливими. Це право можна вважати ефективним тільки за умови, що зауваження були «заслухані», тобто відповідно розглянуті судом. Отже «суд» має проводити належний розгляд поданих документів і доказів та наведених сторонами аргументів і доказів (справи «Kraska v. Switzerland» (Краска проти Швейцарії) [20, п. 30], «Perez v. France» (Перез проти Франції) [21, п. 80]. Питання реалізації принципу справедливості судового розгляду справи є достатньо складним і дискусійним, при цьому слід чітко розмежовувати питання справедливості судового процесу і правильності чи хибності судового рішення [22, с. 360]. Порушення цих вимог справедливого процесу призводить до ухвалення незаконного рішення.

Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Бендерський проти України» встановлено порушення пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод 1950 року, тому що національні суди не розглянули посилання заявника на свідчення лікаря, який спостерігав за ним після операції на сечовому міхурі, хоча останні були важливими для правильного вирішення справи за позовом заявника до приватної лікарні про розірвання договору про надання медичної допомоги та відшкодування шкоди, заподіяної у результаті операції, проведеної відповідачем. Як указує Суд, таке порушення полягає у тому, що певний довід позивача був, якщо не вирішальним, то дуже важливим для вирішення спору та вимагав особливої та чіткої реакції судів. За відсутності будь-якої реакції на такий аргумент Суд вважає, що українські судові органи не забезпечили заявникові право на справедливий судовий розгляд в сенсі пункту 1 статті 6 Конвенції. Таким чином, мало місце порушення цього положення [23, п. 46, 47]. Тому відмова суду вирішувати фактичні обставини справи, які є значущими у вирішенні спору, може спричинити порушення статті 6 п. 1 [24, п. 53-55]. На жаль, українські суди досить часто нехтують зазначеними принциповими засадами. Скажімо у справі № 553/1254/16-ц суди як місцевий, так і апеляційний та касаційний, не зважили на покази численних свідків стосовно того факту, що порушення Правил користування електричною енергією позивачем (самовільне підключення до мережі) тривало одну годину. Водночас суди без будь-яких доказів визнали істинність тверджень ПАТ «Полтаваобленерго» щодо того, що самовільне відкрите підключення тривало 339 днів [25]. Прикро, що останнє рішення у цій справі нещодавно прийняв новостворений Верховний Суд. Як бачимо, цьому органу також притаманне ігнорування європейських принципів визначеності та ефективності права.

У площині темпорального регулювання справедливого судочинства ефективність правової норми пов'язана з розумною тривалістю судового розгляду та виконання остаточних судових вердиктів. Вимагаючи дотримання принципу розумності строків процесу, Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод інтерпретується Європейським судом так, як інструмент, який підкреслює, що правосуддя не відправляється із запізненням, здатним скомпрометувати його ефективність та правдоподібність [26, п. 38]. При цьому вказаний принцип охоплює не лише інструментарій здійснення своєчасного правосуддя, а й застосовується для регламентації відповідних вчинків учасників процесу. Наприклад, у рішенні ЄСПЛ у справі «Пономарьов проти України» вказано, що сторони в розумні інтервали часу мають вживати заходів, щоб дізнатись про стан відомого їм судового провадження. Відповідач належним чином повідомлений судом про час і місце розгляду спору за його участі, тому він реалізував своє право на безпосередню участь у судовому засіданні. Також у відповідача було достатньо часу для подання суду доказів та обґрунтування його заперечення і спростування позову [27, п. 41].

Маємо зазначити, що українська правозастосовна система у цьому відношенні досить впевнено сприйняла такі європейські засади. Наразі врегульовано питання, яке ще нещодавно було досить актуальним щодо строків звернення до суду для прокурора. Раніше вважалося, що давність для позовної заяви прокурора має обчислюватися, відколи він сам особисто дізнався про порушення права особи, за захистом якої він звертається до суду. Наразі підхід змінився. Загальні процесуальні вимоги визнаються обов'язковими для усіх учасників процесу, тому положення закону про початок перебігу строку звернення до суду поширюється й на звернення прокурора до суду для захисту інтересів громадянина. Ухвалюючи постанову № 6-178цс15, Верховний Суд України застосував до спірних правовідносин статті 256, 261 ЦК України, статтю 361 Закону України «Про прокуратуру» та дійшов висновку, що прокурор, який бере участь у справі, має обов'язки і користується правами сторони, крім права на укладення мирової угоди, тому положення закону про початок перебігу позовної давності поширюється й на звернення прокурора до суду із заявою про захист державних інтересів. Ухвалюючи рішення у справі, суд попередньої інстанції не врахував положення закону та дійшов помилкового висновку про початок перебігу позовної давності з дня виявлення прокурором порушень земельного законодавства під час здійснення прокурорської перевірки [28].

А ось із підготовкою справи до розгляду, проведення процесу та виконання остаточних рішень упродовж розумного строку українське правосуддя справитися ніяк не може. Суди повинні готувати цивільні справи до судового розгляду та розглядати їх у встановлені для цього строки. Верховний Суд України звертав увагу суддів на необхідність підвищення особистої відповідальності за своєчасний і якісний розгляд судових справ, маючи на увазі те, що повний, всебічний та об'єктивний розгляд справ із додержанням установлених законом строків є обов'язком [29, п. 1]. Коли ж законом установлений строк розгляду справи, що обчислюється з дня надходження заяви, то підготовка справи повинна бути закінчена з таким розрахунком, щоб вона була розглянута в цей строк із додержанням правил ст. 130 ЦПК про строки вручення повістки про виклик до суду, якщо інше не впливає із закону. На жаль, де факто сьогодні практично всі судові справи розглядаються із значним перевищенням встановлених для цього строків, іноді роками, причому більшість таких затягувань є невинуватими.

Слід зазначити, що ЄСПЛ послідовно вказує на неможливість застосування не оприлюднених правових актів. Таке використання буде неефективним, бо порушуватиметься принцип очікуваності та передбачуваності, що унеможливить прогнозування своєї поведінки особою. При цьому слід врахувати і моральні засади обов'язку правотворця щодо оприлюднення своїх актів. Про це вказує у своїй праці «Моральність права» Лон Фуллер. «Наприклад, звичай може визначати, якого типу обнародування законів очікується, водночас залишаючи неясним, якими наслідками супроводжуватиметься відступ від прийнятого способу публікації. Надання офіційної форми вимогам публічності має безсумнівні переваги над зусиллями, не спрямованими у визначене русло, навіть якщо вони докладаються розумно та сумлінно. Формалізований стандарт промудрої не тільки говорить законодавцеві, де публікувати закони; він також повідомляє підданого (або правника, який репрезентує його інтереси), куди треба звертатися, аби дізнатися про зміст закону. Можна припустити, що принципу, який засуджує закони зі зворотною силою, також можна дуже легко надати офіційної форми простого правила, за яким жодний такий закон не прийматиметься або не матиме чинності. Проте таке правило зробило б ведмежу послугу справі законності. Цікаво, що одна з нібито найочевидніших вимог законності (норма, ухвалена сьогодні, що має регламентувати те, що відбуватиметься завтра, а не те, що відбувалося вчора) перетворюється на одну з найскладніших проблем усієї внутрішньої моралі права» [30, с. 47–48].

Дійсно, неважко помітити серйозність проблеми ефективності реалізації норм права під час застосування законодавства «заднім числом». ЄСПЛ вказує, що ретроспективність цивільного законодавства категорично не заборонена нормами Конвенції. Тим не менше, коли питання стосується ефективного засобу правового захисту, то цей засіб правового захисту має існувати з достатньою мірою певності. Зважаючи на це, Суд уважає, що застосування зворотного в часі цивільного процесу-

ального законодавства порушуватиме принцип юридичної визначеності і буде несумісним із нормами закону, якщо він позбавляє особу доступу до засобів правового захисту, які мали б бути ефективними згідно з положеннями п. 1 статті 35 Конвенції [31, п. 28–30]. Такий підхід застосовується і тоді, коли прийняття відповідного акту протягом перебігу конкретного процесу позбавляє провадження юридичної сили. Закони мають бути видані до початку проваджень або після їх завершення. У будь-якому разі нормативний акт повинен мати перехідний адапційний період.

Висновки. Принцип ефективності правових приписів реалізується шляхом належного та справедливого застосування упродовж розумних строків, які необхідні для розгляду справи та виконання остаточних рішень. Сьогодні цей принцип у площині своєчасності правозастосування не дотримується в українській правовій системі. Це зумовлено об'єктивними та суб'єктивними причинами. До них належать такі: недоукомплектованість окремих судів суддями, тобто значне навантаження на суддів, недостатнє матеріально-технічне забезпечення судів, дії учасників процесу, спрямовані на зловживання процесуальними правами та затягування розгляду справи, неявка сторін та інших учасників процесу, неналежність підготовки справи до розгляду тощо. Сприяє недотриманню строків відсутність юридичної відповідальності за порушення строків розгляду справ. Пропонується на нормативному рівні запровадити механізми, які б забезпечили дієвість темпоральних принципів ефективного правозастосування та відповідальність суддів і учасників процесу за невинуватене затягування розгляду справи.

Література:

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Київ Атіка, 1999. 236 с.
2. Завальнюк В.В. Антропологічне осягнення правової реальності: юриспруденція на перетині епох: [моногр.]. О.: Юрид. л-ра, 2012. 208 с.
3. Матвеева Ю.І. Соціальна ефективність правових норм. Наукові записки. Т. 53. Юридичні науки. С. 31–35.
4. Рабінович П. М. Ефективність права. Юридична енциклопедія: у 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка [та ін.]. Київ: Укр. енцикл, 1999. Т. 2. С. 369–370.
5. Гриценко Г.Д. Право как социокультурное явление (философско-антропологическая концепция): дис. ... докт. философ. наук. Ставрополь, 2003. 377 с.
6. Осинська О.В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 227 с.
7. Завальнюк В.В. Ефективність права: антропологічний та євро інтеграційний аспекти. LEX PORTUS. 2017. № 1(3). С. 39–49.
8. Гегель Г.В. Основи філософії права, або Природне право і державознавство; пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
9. Федосова В.А. Эффективность действия норм советского государственного права. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1984. 156 с.
10. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): [монографія]. Харків: Право, 2008. 240 с.
11. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: [підручник]/ [пер.з рос.]. Харків: Консум, 2001. 656 с.
12. Оніщенко Н.М. Монізм у праві в контексті сучасного праворозуміння. Держава і право. Випуск 47. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. С. 3–7.
13. Никитинский В. И., Кудрявцев В.Н., Лившиц Р.З. Эффективность норм трудового права. Москва: Юрид. лит., 1971. 280 с.
14. Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. Эффективность правовых норм, Москва, Юрид. лит. 1980. 280 с.
15. Жинкин С.А. Эффективность права: антропологическое и ценностное измерение: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01. Краснодар, 2009. 384 с.
16. Жинкин А.В. Некоторые проблемы видов эффективности норм права. Журнал российского права. 2004. № 2. С. 30-33.
17. Лейст О. Э. Сущность права: Проблемы теории и философии права. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2002. 288 с.
18. Сырых В.М. Логические основания общей теории государства и права. Москва: Юрид. Дом «Юстицинформ», 2004. Т. 2. 265 с.
19. Шаргородский М.Д. Наказание, его цели и эффективность. Ленинград: Издательство ленинградского университета, 1973. 115 с.
20. Рішення ЄСПЛ від 19 квітня 1993 року у справі «Краска проти Швейцарії» (Kraska v. Switzerland), заява № 13942/88. URL: <http://echr.ketse.com/doc/13942.88-en-19930419/>

21. Рішення ЄСПЛ від 12 лютого 2004 року у справі «Перез проти Франції» (Perez v. France), заява № 47287/99 URL: [http://cambodia.ohchr.org/sites/default/files/echrsource/Perez%20v.%20France%20\[12%20Feb%202004\]%20\[EN\].pdf](http://cambodia.ohchr.org/sites/default/files/echrsource/Perez%20v.%20France%20[12%20Feb%202004]%20[EN].pdf)
22. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини. Форум права. 2010. № 1. С. 358-363.
23. Рішення ЄСПЛ від 15 листопада 2007 року у справі «Бендерський проти України», заява №22750/02, URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_313
24. Рішення ЄСПЛ від 17 листопада 2007 року у справі «Терра Вонінген Б.В. проти Нідерландів» (Terra Woningen B.V. v. the Netherlands), заява № URL: <http://swarb.co.uk/terra-woningen-bv-v-the-netherlands-echr-17-dec-1996/>
25. Справа № 553/1254/16-ц . Архів Ленінського районного суду м. Полтави за 2016 рік.
26. Рішення ЄСПЛ від 20 лютого 1991 року у справі «Вернілло проти Франції» (Vernillo v France), заява № 11889/85. URL: <http://echr.ketse.com/doc/11889.85-en-19910220/>
27. Рішення ЄСПЛ від 3 квітня 2008 року у справі «Пономарьов проти України», заява № 3236/03. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_434
28. Постанова Верховного Суду України від 1 липня 2015 року у справі № 6-178цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46301621>.
29. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про строки розгляду судами України кримінальних і цивільних справ» від 01.04.94.№3. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-94>
30. Fuller L. The Morality of Law [Текст]. Yale University Press, 1969. 262 p.
31. Рішення ЄСПЛ від 28 березня 2006 року у справі «Мельник проти України», заява № 23436/03, URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_037